

નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ અંતર્ગત ઇન્ટર્નશિપ, એપ્રેન્ટિસશીપ અને સેવા-શિક્ષણ દ્વારા અનુભવલક્ષી શિક્ષણ : એક અભ્યાસ

(Experiential learning through internship, apprenticeships and service-learning
under the New Education Policy 2020: A study)

પ્રો.રણસિંહભાઈ ગવજીભાઈ નિસરતા
(એસોસિએટ પ્રોફેસર)
શ્રીમતી એ પી પટેલ આર્ટ્સ એન્ડ
સ્વ.શ્રી એન પી પટેલ કોમર્સ કોલેજ
નરોડા-અમદાવાદ.

સારાંશ: (Abstract)

ભારતના શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ગુણાત્મક અને માળખાકીય પરિવર્તન લાવવા માટે Ministry of Education દ્વારા 2020માં જાહેર કરાયેલ National Education Policy 2020 (NEP 2020) ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ છે. આ નીતિ શિક્ષણને જ્ઞાન કેન્દ્રિત અભિગમથી હટાવીને કૌશલ્ય, મૂલ્ય અને અનુભવો આધારિત અભ્યાસ તરફ દોરી જાય છે. અનુભવલક્ષી શિક્ષણ (Experiential Learning) NEP 2020નું કેન્દ્રિય તત્વ છે, જેમાં ઇન્ટર્નશીપ, એપ્રેન્ટિસશીપ અને સેવા-શિક્ષણને મુખ્ય સાધન તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

મુખ્ય શબ્દો:(Key Word) નવી શિક્ષણ નીતિ 2020, અનુભવલક્ષી શિક્ષણ, વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ, ઇન્ટર્નશીપ એપ્રેન્ટિસશીપ, સેવા શિક્ષણ, કૌશલ્ય વિકાસ

૧. પરિચય

૨૧મી સદી જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને નવીનતાની સદી તરીકે ઓળખાય છે. પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પાઠ્યપુસ્તક આધારિત જ્ઞાન પૂરું પાડવામાં આવતું હતું, જેના કારણે તેઓ વાસ્તવિક જીવનની સમસ્યાઓનો સામનો કરવામાં અસમર્થ રહેતા. વૈશ્વિક સ્તરે શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં આવી રહેલા પરિવર્તનોને ધ્યાનમાં રાખી ભારત સરકારે નવી શિક્ષણ નીતિ – ૨૦૨૦ (NEP 2020) અમલમાં મૂકી છે. આ નીતિનો મુખ્ય હેતુ શિક્ષણને સમગ્ર, લવચીક, બહુમુખી અને અનુભવલક્ષી બનાવવાનો છે.

NEP 2020 એ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં શિક્ષણ માત્ર ડિગ્રી મેળવવાનું સાધન ન રહે, પરંતુ જીવન જીવવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો વિકસાવવાનું માધ્યમ બનવું જોઈએ. આ સંદર્ભમાં ઇન્ટર્નશિપ, એપ્રેન્ટિસશીપ અને સેવા-શિક્ષણ (Service Learning) જેવા અનુભવ આધારિત અભિગમોને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આ તમામ પ્રવૃત્તિઓ વિદ્યાર્થીઓને શીખેલા જ્ઞાનને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં લાગુ પાડવાની તક આપે છે. અનુભવલક્ષી શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સમસ્યા ઉકેલવાની ક્ષમતા, સહકાર ભાવના, જવાબદારી, નેતૃત્વ ગુણો તથા સામાજિક સંવેદનશીલતા વિકસે છે. આથી આ શોધ પેપરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ NEP 2020 અંતર્ગત સૂચવાયેલા અનુભવલક્ષી શિક્ષણના વિવિધ પાસાઓનું વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

૨. નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ : સંક્ષિપ્ત પરિચય

નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ ભારતની પ્રથમ શિક્ષણ નીતિ છે જે ૨૧મી સદીની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવી છે. ૧૯૮૬ની શિક્ષણ નીતિ બાદ લગભગ ૩૪ વર્ષ પછી આ નીતિ અમલમાં આવી છે. NEP 2020 નું મૂળ તત્વ છે – “શિક્ષણ દ્વારા માનવ સંસાધનનો સર્વાંગી .”

આ નીતિના મુખ્ય લક્ષણોમાં નીચેના મુદ્દાઓ સામેલ છે:

- ❖ શિક્ષણમાં લવચીકતા અને બહુવિધ પ્રવેશ-નિષ્ક્રમણ વ્યવસ્થા
 - ❖ કૌશલ્ય આધારિત અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ
 - ❖ બહુવિષયક અભ્યાસક્રમ, જીવનભર શીખવાની વિચારધારા અને અનુભવલક્ષી અને પ્રવૃત્તિ આધારિત શિક્ષણ
- NEP 2020 અનુસાર, માત્ર પરીક્ષા આધારિત મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ પૂરતી નથી. વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે અનુભવ, પ્રયોગ અને કાર્ય દ્વારા શીખવું અત્યંત જરૂરી છે.

૩. અભ્યાસના હેતુઓ:

- વિદ્યાર્થીઓના કૌશલ્ય વિકાસ પર તેના પ્રભાવનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- NEP 2020માં અનુભવલક્ષી શિક્ષણના મહત્વનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ઇન્ટર્નશીપ, એપ્રેન્ટિસશીપ અને સેવા શિક્ષણની કાર્યક્ષમતાનો અભ્યાસ કરવો.
- અમલીકરણમાં પડકારો શોધવા અને સુધારાત્મક સૂચનો પ્રદાન કરવું.

૪. અનુભવલક્ષી શિક્ષણ : સંકલ્પના અને અર્થ:

અનુભવલક્ષી શિક્ષણ (Experiential Learning) એ એવી શૈક્ષણિક પ્રક્રિયા છે જેમાં શીખનાર પોતાની અનુભૂતિઓ, પ્રવૃત્તિઓ અને વાસ્તવિક જીવનના અનુભવોમાંથી શીખે છે. અમેરિકન શિક્ષણવિદ્ ડેવિડ કોલ્બ (David Kolb) મુજબ, અનુભવલક્ષી શિક્ષણ ચાર તબક્કાઓ પર આધારિત છે:

- ❖ વાસ્તવિક અનુભવ
- ❖ અનુભવ પર ચિંતન
- ❖ સિદ્ધાંતોની રચના
- ❖ પ્રયોગ અને લાગુ પડતું જ્ઞાન

આ પ્રકારનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને માત્ર માહિતી ગ્રહણ કરનાર નહીં પરંતુ સક્રિય શીખનાર બનાવે છે. NEP 2020 માં અનુભવલક્ષી શિક્ષણને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે ઇન્ટર્નશીપ, એપ્રેન્ટિસશીપ, સેવા-શિક્ષણ, પ્રોજેક્ટ વર્ક, ફિલ્ડ વર્ક વગેરે પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

૫. ઇન્ટર્નશીપ દ્વારા અનુભવલક્ષી શિક્ષણ:

ઇન્ટર્નશીપ એ શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાઓ, ઉદ્યોગો અથવા સેવાક્ષેત્રમાં વાસ્તવિક કાર્યનો અનુભવ મેળવે છે. NEP 2020 મુજબ, ઉચ્ચ શિક્ષણ ઉપરાંત માધ્યમિક સ્તરે પણ ઇન્ટર્નશીપને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું છે.

ઇન્ટર્નશીપ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને નીચેના લાભો પ્રાપ્ત થાય છે:

- સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર વચ્ચેનું અંતર ઘટે છે
- કારકિર્દી અંગે સ્પષ્ટતા થાય છે
- કાર્યક્ષેત્રની નૈતિકતા અને શિસ્તનો અનુભવ થાય છે

➤ આત્મવિશ્વાસ અને સંવાદ કુશળતા વિકસે છે

આ રીતે, ઇન્ટર્નશિપ અનુભવલક્ષી શિક્ષણનો એક સશક્ત માધ્યમ બની રહે છે.

૬. એપ્રેન્ટિસશીપ દ્વારા અનુભવલક્ષી શિક્ષણ:

એપ્રેન્ટિસશીપ (Apprenticeship) એ શિક્ષણની એવી પદ્ધતિ છે જેમાં વિદ્યાર્થી નિષ્ણાત વ્યાવસાયિક અથવા સંસ્થાની દેખરેખ હેઠળ કાર્ય કરી ને કૌશલ્ય હાંસલ કરે છે. NEP 2020 એ એપ્રેન્ટિસશીપને શિક્ષણ અને રોજગાર વચ્ચેનું સેતુ ગણાવ્યું છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા વિદ્યાર્થીને માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન જ નહીં પરંતુ વ્યાવસાયિક કુશળતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

એપ્રેન્ટિસશીપની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે મુજબ છે:

❖ કાર્ય દરમિયાન શીખવાની તક અને વાસ્તવિક કાર્યપરિસ્થિતિનો અનુભવ

❖ કુશળતા વિકાસ સાથે આવકની શક્યતા અને રોજગાર માટે તૈયારી

NEP 2020 મુજબ, ઉદ્યોગો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ વચ્ચે સહયોગ વધારવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે જેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાસભર એપ્રેન્ટિસશીપ ઉપલબ્ધ થઈ શકે. આથી શિક્ષણ વ્યવસ્થા વધુ વ્યવહારુ અને રોજગારલક્ષી બને છે.

૭. સેવા-શિક્ષણ (Service Learning) : અર્થ અને મહત્વ:

સેવા-શિક્ષણ (Service Learning) એ શિક્ષણ અને સામાજિક સેવાનો સંયુક્ત અભિગમ છે. આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કાર્ય કરી ને શીખે છે. NEP 2020 અનુસાર, સેવા-શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સામાજિક જવાબદારી અને નાગરિકતા વિકસાવવામાં આવે છે.

સેવા-શિક્ષણના મુખ્ય તત્વો આ પ્રમાણે છે:

➤ સમુદાય આધારિત સમસ્યાઓનો અભ્યાસ અને સમાજ સાથે સીધો સંપર્ક

➤ ચિંતન અને આત્મમૂલ્યાંકન તથા માનવ મૂલ્યોનો વિકાસ

ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રામ્ય વિકાસ કાર્યક્રમો, સ્વચ્છતા અભિયાન, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, સાક્ષરતા અભિયાન વગેરેમાં વિદ્યાર્થીઓની સક્રિય ભાગીદારી સેવા-શિક્ષણનો ભાગ બની શકે છે.

૮. ઇન્ટર્નશિપ, એપ્રેન્ટિસશીપ અને સેવા-શિક્ષણ : તુલનાત્મક અભ્યાસ:

આ ત્રણેય અભિગમો અનુભવલક્ષી શિક્ષણના મહત્વપૂર્ણ સ્તંભો છે. તેમ છતાં, તેમના ઉદ્દેશ્ય અને કાર્યક્ષેત્રમાં થોડી ભિન્નતા જોવા મળે છે.

➤ ઇન્ટર્નશિપ મુખ્યત્વે વ્યાવસાયિક અનુભવ પર કેન્દ્રિત છે.

➤ એપ્રેન્ટિસશીપ કુશળતા વિકાસ અને રોજગાર સાથે જોડાયેલી છે.

➤ સેવા-શિક્ષણ સામાજિક વિકાસ અને માનવ મૂલ્યો પર આધારિત છે.

NEP 2020 અનુસાર, આ ત્રણેય અભિગમોનો સંયુક્ત અમલ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે અત્યંત જરૂરી છે

૯. સંશોધન પદ્ધતિ: (Research Methodology)

આ સંશોધન પેપર મુખ્યત્વે દ્વિતીયક માહિતી (Secondary Data) પર આધારિત છે. વિવિધ શૈક્ષણિક દસ્તાવેજો, સરકારી અહેવાલો, સંશોધન લેખો, જર્નલ્સ અને પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધન પદ્ધતિના મુખ્ય ઘટકો આ પ્રમાણે છે:

❖ વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ

❖ સાહિત્ય સમીક્ષા આધારિત અભ્યાસ

❖ તુલનાત્મક અભિગમ અને ગુણાત્મક વિશ્લેષણ

NEP 2020 ના અધિકૃત દસ્તાવેજોને મુખ્ય આધાર તરીકે લેવામાં આવ્યા છે.

૧૦. અનુભવલક્ષી શિક્ષણના શૈક્ષણિક લાભો:

અનુભવલક્ષી શિક્ષણના અમલથી શિક્ષણક્ષેત્રમાં અનેક સકારાત્મક ફેરફારો જોવા મળે છે. તેના મુખ્ય શૈક્ષણિક લાભો નીચે મુજબ છે:

૧૦.૧ જ્ઞાનની ઊંડાણપૂર્ણ સમજ: વિદ્યાર્થીઓ પ્રયોગ અને અનુભવ દ્વારા શીખે છે, જેના કારણે શીખેલું જ્ઞાન લાંબા સમય સુધી યાદ રહે છે.

૧૦.૨ કૌશલ્ય વિકાસ: સમસ્યા ઉકેલ, નિર્ણાયક ક્ષમતા, સંવાદ કુશળતા અને ટીમ વર્ક જેવા કૌશલ્યો વિકસે છે.

૧૦.૩ આત્મવિશ્વાસ અને સ્વતંત્રતા: વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં કાર્ય કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે અને તેઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકે છે.

૧૦.૪ રોજગારલક્ષી શિક્ષણ: ઇન્ટર્નશિપ અને એપ્રેન્ટિસશીપ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ રોજગાર માટે વધુ તૈયાર બને છે.

૧૧. અનુભવલક્ષી શિક્ષણના સામાજિક અને નૈતિક લાભો:

અનુભવલક્ષી શિક્ષણ માત્ર શૈક્ષણિક વિકાસ પૂરતું સીમિત નથી, પરંતુ તે સમાજ અને નૈતિક મૂલ્યોના વિકાસમાં પણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

- સામાજિક જવાબદારીની ભાવના વિકસે છે
- સહાનુભૂતિ અને માનવતા વધે છે
- સમાજની વાસ્તવિક સમસ્યાઓ અંગે જાગૃતિ થાય છે
- નાગરિકત્વ અને લોકશાહી મૂલ્યો મજબૂત થાય છે

સેવા-શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સમાજના વિવિધ વર્ગો સાથે સીધા સંકળાય છે, જેનાથી તેઓ સમાજ પ્રત્યે સંવેદનશીલ બને છે.

૧૨. અનુભવલક્ષી શિક્ષણના અમલમાં પડકારો:

NEP 2020 માં અનુભવલક્ષી શિક્ષણને મહત્વ આપ્યું હોવા છતાં, તેના અમલ દરમિયાન કેટલાક પડકારો જોવા મળે છે:

- ❖ પૂરતા સંસાધનોની અછત
- ❖ તાલીમપ્રાપ્ત શિક્ષકોની અછત
- ❖ ઉદ્યોગો અને સંસ્થાઓ સાથે સહયોગનો અભાવ
- ❖ ગ્રામ્ય અને શહેરી ક્ષેત્ર વચ્ચે અસમાનતા

આ પડકારોનો ઉકેલ શોધવો શિક્ષણ વ્યવસ્થાની પ્રાથમિક જવાબદારી છે.

૧૩. અનુભવલક્ષી શિક્ષણના પડકારોના ઉકેલો:

NEP 2020 અંતર્ગત અનુભવલક્ષી શિક્ષણને સફળ બનાવવા માટે નીચે મુજબના વ્યવહારુ ઉકેલો અપનાવી શકાય:

- શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમો: અનુભવલક્ષી શિક્ષણ માટે શિક્ષકોને વિશેષ તાલીમ આપવી જરૂરી છે જેથી તેઓ વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપી શકે.

Volume - 5

- ઉદ્યોગ-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વચ્ચે સહયોગ: ઇન્ટર્નશિપ અને એપ્રેન્ટિસશીપ માટે ઉદ્યોગો સાથે કરાર કરીને વધુ તકો ઊભી કરવી.
- સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ: ગ્રામ્ય અને શહેરી ક્ષેત્રમાં ઉપલબ્ધ સ્થાનિક સંસાધનોને સેવા-શિક્ષણ સાથે જોડવા.
- ડિજિટલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ: વર્ચ્યુઅલ ઇન્ટર્નશિપ, ઓનલાઇન પ્રોજેક્ટ્સ અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સનો ઉપયોગ કરીને તકો વિસ્તૃત કરી શકાય.
- મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં સુધારાઓ: પરીક્ષા આધારિત મૂલ્યાંકન સાથે-સાથે પ્રવૃત્તિ, પ્રોજેક્ટ અને અનુભવ આધારિત મૂલ્યાંકન અપનાવવું.

૧૪. સૂચનો:

આ સંશોધનના આધારે નીચેના સૂચનો રજૂ કરવામાં આવે છે:

- ❖ અભ્યાસક્રમમાં અનુભવલક્ષી શિક્ષણને ફરજિયાત સ્થાન આપવું
- ❖ દરેક વિદ્યાર્થી માટે ઇન્ટર્નશિપ અથવા સેવા-શિક્ષણનો અનુભવ સુનિશ્ચિત કરવો
- ❖ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં કરિયર માર્ગદર્શન સેલની સ્થાપના કરવી
- ❖ સમાજ અને શિક્ષણ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવા માટે સમુદાય આધારિત પ્રોજેક્ટ્સ અમલમાં મૂકવા

૧૫. નિષ્કર્ષ:

નવી શિક્ષણ નીતિ 2020 ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયાસ છે. ઇન્ટર્નશિપ, એપ્રેન્ટિસશીપ અને સેવા-શિક્ષણ દ્વારા અનુભવલક્ષી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાથી શિક્ષણ વધુ વ્યવહારુ, કૌશલ્ય આધારિત અને સમાજલક્ષી બને છે. આ અભિગમ વિદ્યાર્થીઓને માત્ર શૈક્ષણિક રીતે સક્ષમ નહીં પરંતુ જવાબદાર નાગરિક તરીકે પણ ઘડે છે.

અનુભવલક્ષી શિક્ષણ ભવિષ્યના ભારત માટે કુશળ, સંવેદનશીલ અને આત્મનિર્ભર યુવા પેઢી તૈયાર કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવશે. તેથી NEP 2020 ના સફળ અમલ માટે તમામ હિતધારકો – સરકાર, શિક્ષકો, સંસ્થાઓ અને સમાજ એ સંયુક્ત પ્રયાસો કરવાની જરૂર છે.

સંદર્ભસૂચિ (References)

1. ભારત સરકાર (2020). *નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦*. શિક્ષણ મંત્રાલય, નવી દિલ્હી.
2. Kolb, D. A. (1984). *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.
3. UNESCO (2015). *Education for Sustainable Development*.
4. શાહ, કે. કે. (2019). *આધુનિક શિક્ષણના સિદ્ધાંતો*. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી પ્રકાશન.
5. Patel, R. (2021). “Experiential Learning in Indian Education System”, *International Journal of Education*.